Ormen Friskes sjödrama - arkeologisk förklaring efter 50 år

AV RUNE EDBERG

**Förr intresserade sig arkeologer mest för forntid och medeltid. Så är det inte längre.
Också sentida och nutida händelser eller förhållanden kan på ett givande sätt studeras utifrån materiella lämningar och fynd. Kombinationen med de många andra källor, som det moderna samhället badar i, utgör en vetenskaplig utmaning av nytt slag. Samtidsarkeologi kan heller inte väja för socialt och politiskt kontroversiella tolkningar.
Läs här historien om Ormen Friske där förhistorien blandas med samtiden.**

Den 22 juni 1950 förliste Ormen Friske, en kopia av ett vikingaskepp, på Nordsjön och 15 unga män drunknade. Denna tragiska händelse har jag studerat både utifrån vrakdelar och föremål som tillvaratogs hos dem som omkom och med hjälp av arkivhandlingar, foton, tidningsartiklar och genom att samla in personliga minnen.

Ormen Friske byggdes våren 1949 på initiativ av Sten Schröder, en ledare inom Frisksportförbundet. Förebilden var det norska drygt 23 meter långa Gokstadskeppet, som Schröder beundrat på Vikingaskeppsmuseet i Oslo. Bygget ägde rum vid förbundets kursgård, Stensund vid Sörmlandskusten nära Trosa. Sommaren 1949 seglade Ormen Friske med turister och utställningsbesökare i Stockholm. Den 4 juni 1950 gav sig Schröder och en besättning av frivilliga frisksportare ut på långfärd. Målet var Rotterdam och Paris. Starten ägde stilenligt rum vid Birka och efter drygt åtta dygns framgångsrik non-stopsegling i tidvis hårt väder nådde man Ystad. Efter kompletteringar av utrustning och besättning seglade Ormen Friske till Kiel där man fick bogsering genom kanalen. Tidigt på morgonen 21 juni var man i Elbemynningen och kunde åter hissa segel. Drygt ett dygn därefter hade alla ombord omkommit.

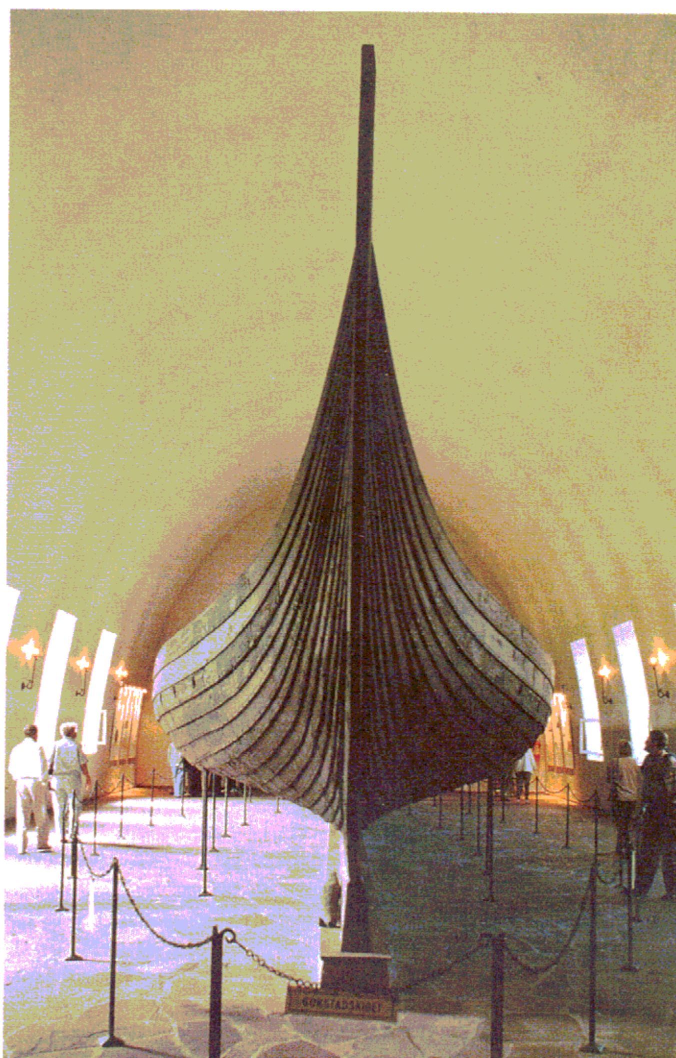

FOTO: VIKINGASKEPPSMUSEET, OSLO

Ormen Friske byggdes som en kopia av det magnifika Gokstadskeppet som påträffades och grävdes ut på 1880-talet i Norge. Här det rekonstruerade skeppet som finns i Vikingaskeppshuset i Oslo.

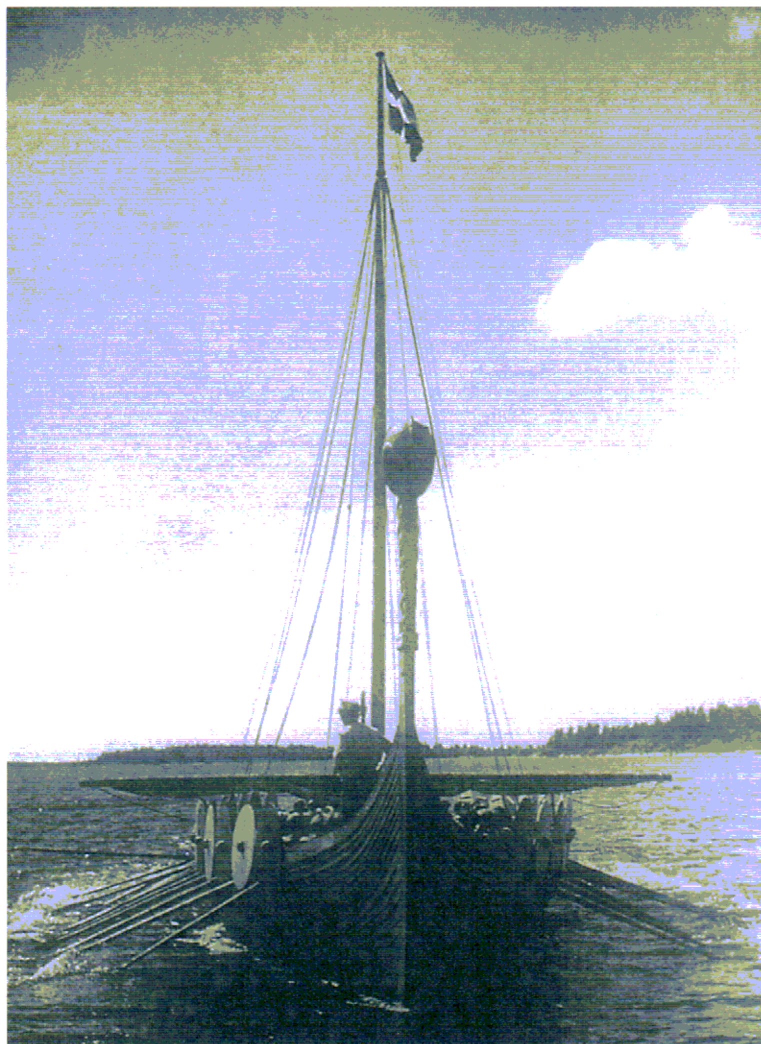
FOTO: SMÅ

Från utgrävningen av Gokstadskeppet 1880. De resta plankorna i förgrunden tillhör gravkammaren. Skeppet var en gravsättning för en norsk hövding på 900-talet och utanför skeppet låg resterna av minst 12 offrade hästar och 6 hundar.

Ingen utredning

Vad hade hänt? Båten var svensk och alla omkomna svenskar, men någon svensk utredning gjordes aldrig. Istället gick det svenska konsulatet i Hamburg ut med uppgifter om att skeppet varit dåligt byggt och besättningen oskicklig. De flesta tidningar broderade ut samma budskap. Det verkade nästan som om haveriet varit självförvållat. Liknande uppgifter kan man fortfarande hitta i facklitteratur om kopior av vikingatida båtar och skepp.

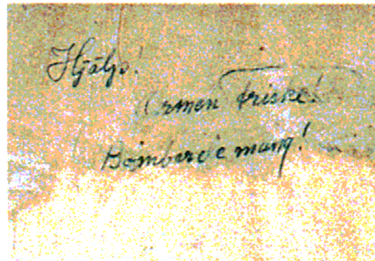
Ett par veckor efter olyckan rapporte-

Ormen Friske var en kopia av det norska Gokstadskeppet. Här på jungfrutur vid Stensund 1949.

FOTO: STEN SCHRÖDERS SAMLING

FOTO RUNE EDBERG

Ett sista desperat nödrop från Ormen Friske? Lappen hittades på Jyllands västkust två månader efter olyckan. Den undersöktes aldrig. SKA:s arkiv, riksarkivet.

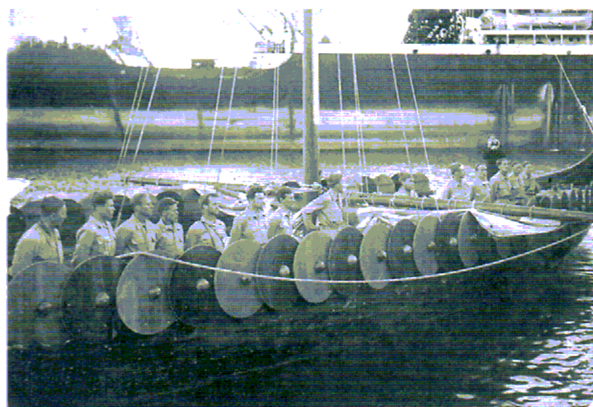

FOTO: YSTADS SEGELSÄLLSKAP

Ormen Friskes besättningsmän mannar reling vid ankomsten till Ystad 12/6 1950. Tio dagar senare var de döda. Underst vrakets akterskepp uppdraget i Pellworm.

FOTO: SCHIFFAHRTS-MUSEUM NORDFRIESLAND, HUSUM

Ormen Friskes drakhuvud med sköldar i bakgrunden utställda på Schiffarhrts-museum Nordfriesland, Husum.

rade emellertid en tysk lotsdirektör att han tagit upp ett vittnesmål från två hummerfiskare som på middagen olycksdagen med egna ögon sett det svenska skeppet med kurs in mot hamnen på ön Helgoland. Det hade då under morgonen blåst upp till storm och alla fiskekuttrar hade sökt lä i denna hamn, den enda inom räckhåll. Men samtidigt hade bomber börjat falla över ön, den var nämligen utrymd och användes av amerikaner och britter som övningsmål för flyget. Besättningsmännen från fiskebåtarna hade då snabbt tagit skydd i ett skyddsrum från kriget. En skeppare uppgav att Ormen Friske måste ha krossats mot klipporna, kanske vid försök att gira undan från bombkrevaderna.

Det amerikanska flygvapnet bekräftade senare att Helgoland verkligen bombats vid den tidpunkt då Ormen Friske iakttagits, vilket inte hindrade svenska myndigheter från att bagatellisera saken. Konsuln i Hamburg gick till och med ut med dementier till de internationella nyhetsbyråerna. UD i Stockholm avspisade kallt släktingar till de omkomna som begärde klara besked. Det möjliga sambandet mellan olyckan och de amerikanska bomberna måste ha varit politisk dynamit. Frisksportförbundet som förlorat 15 medlemmar låg lågt, bland annat på grund av den flod av negativ publicitet olyckan dragit med sig.

Vraket flöt iland

Vid förlisningen hade skeppet brutits sönder. Spillrorna flöt med tidvattnet iland på de nordfrisiska öarna. Omkring två tredjedelar av skrovet tillvaratogs och en undersökning borde ha givit vikiga ledtrådar till haveriorsaken. Men vraket röjdes bort utan att någon sakkunnig granskning genomfördes. I Hamburgkonsulatets arkiv hittade jag förklaringen, i form av ett brev från den svenske konsuln. Han tackade där bestämt nej till den undersökning som den tyske lotsdirektören föreslagit.

Den fiskare från ön Pellworm som bärgat akterskeppet fick behålla det och han släpade upp det på land till sin trädgård, där det låg i många år som ett slags turistattraktion, en skandinavisk symbol. En minnessten sattes på de anhörigas initiativ också upp på en kyrkogård på ön.

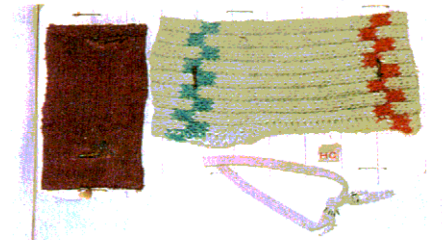
FOTO: ANNIKA MATTUS-TUFVESSON

Klockan som besättningsmannen Sigurd Mattus bar är bland de minnessaker hans familj sparat. Här finns också minnena av brodern Gerhards ansträngningar för att få olycksorsaken klarlagd.

Besättningsmannen Gunnar Ekblad identifierades med hjälp av rester av en islandströja och en vinröd träningsoverall.

Ormen Friskes akterskepp slutade som en turistattraktion vid Strandcaféet i Pellworm.

FOTO: RUNE EDBERG, SKA:S ARKIV

PRIVAT FOTO

Förens ormhuvud och akterns stjärt finns, liksom några av relingssköldarna, ännu bevarade i Tyskland, men i övrigt har jag fått bygga studiet av vraket på press- och amatörfoton och beskrivningar från tiden. Genom detta material och tidigare hemliga dokument i främst utrikesdepartementets, Hamburgkonsulatets och statens kriminaltekniska anstalts arkiv har det gått att rekonstruera Ormen Friskes sista dygn även om det är omöjligt att avgöra i detalj hur själva skeppsbrottet gått till.

Min slutsats är att skrovet visserligen hade svagheter i förhållande till sin vikingatida förebild, Gokstadskeppet, men att haveriet knappast kan skyllas på dessa. Ormen Friske gick under i en storm som meteorologerna inte varnat för. Att besättningen kunde ha räddat sig in i lä vid Helgoland om inte bombningen plötsligt inletts är fullt möjligt men går inte att säkert avgöra.

Flaskpostbrev

Två månader efter olyckan hittades en flaskpost längre upp längs Nordsjökusten, på Jylland. "Hjälp! Ormen Friske! Bombardemang!" står det på ett gult, vaxat papper, kanske rivet från ett knäckebrödspaket. Dansk polis skickade lappen till Stockholm och statens kriminaltekniska anstalt. Där blev den liggande i över ett halvår innan beslut fattades att lägga den till handlingarna utan undersökning.

Det är nu över 50 år sedan olyckan skedde och de flesta av dem som hade egna minnen av skeppet och projektet är borta. Men fler än jag vågat hoppas visade sig trots allt vara i livet, gick att lokalisera och intervjua. Bland dem förmannen vid båtbygget 1949 vars tekniska uppgifter var ovärderliga. Likaså fick jag ta del av privata samlingar, däribland färdledaren Sten Schröders papper som en son troget sparat. Ett opublicerat manus av Sam Svensson vid Sjöhistoriska museet, rådgivare vid bygget, påträffades turligt och kastade nytt ljus över hur skeppet byggts och riggats.

Genom kontakten med de omkomnas familjer gick det att få en bild av vilka minnen som haveriet lämnat efter sig och i hur hög grad dessa är knutna till föremål och platser. Klockan som besättningsmannen Sigurd Mattus bar när han omkom vilar på en bädd av träull i en pappask hemma hos en brorsdotter. Ormen Friskes kompass står i fönstret i Sten Schröders sons arbetsrum. Det är föremål som är intensivt laddade med sina historier.

Osäkerheten om varför haveriet ägde rum gjorde för många anhöriga sorgen extra svår att bära. Efter många kontakter både med veteraner och yngre medlemmar inom Frisksportförbundet står det klart att Ormen Friskes undergång fortfarande är ett trauma där. En minnessten vid Stensund, där någon form av högtidlighet hållits nästan varje midsommar sedan tragedin, är en ständig påminnelse.

Forskarens position

Traditionell arkeologisk forskning arbetar oftast med viss – oftast stor – distans i både tid och rum till studieobjekten. Det är namnlösa "förhistoriska människor","medeltidsmänniskor", och deras samhällen som studeras. Ett slags distansering ligger i ämnets natur. För samtidsarkeologen är läget annorlunda. Nu finns levande människor både bland källorna och bland dem som direkt berörs av texten. Dessa kan dessutom ha bestämda åsikter, vara starkt känslomässigt engagerade eller både och.

Att inför sig själv definiera en egen position kan i detta läge vara mer än bara ett berättargrepp. Jag har således tänkt mig att jag forskat på uppdrag av en av Ormen Friskes döda besättningsmän, en av dem som bara är ett namn för mig. En ung sport- och föreningsintresserad arbetare i ett Sverige där kamratskap och solidaritet är begrepp med innehåll, och där neutralitetspolitiken, som hållit Sverige utanför andra världskriget, har ett massivt folkligt stöd.

Rune Edberg är fil. lic. i arkeologi.

Boken "Vikingaskeppet Ormen Friskes undergång - ett drama i det kalla krigets skugga" är utgiven av Södertörns högskola. Den distribueras av författaren: rune.edberg@telia.com.